

ОКСАНА БЛАШКІВ

«ЛАБИРИНТ СВІТУ ТА РАЙ СЕРЦЯ» ЯНА АМОСА КОМЕНСЬКОГО В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Абстракт

Відповідно до інтерпретації Д.Чижевського, у статті звернено увагу на окремі теми «Лабіринт світу» Я. А. Коменського (тема духовних мандр, світу як візії, драми та лабіринту, гнаної правди, «Христа і душі») та функціонування у творі певних стилістичних засобів («негативної алегорії», словесних ланцюгів). Зроблено висновок про те, що інтерпретацію Д.Чижевського можна розглядати як спробу аналізу інтертекстуальності твору Я. А. Коменського до введення цього терміну у літературознавчий обіг.

Abstract

Comenius' "Labyrinth of the World" in Dmytro Čyževskij's Interpretation

The article deals with D. Čyževskij's interpretation of Comenius' *Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart*. The accent is laid on the themes and their sources in the history of literature and philosophy intertwined in the *Labyrinth*. Among the main themes, analyzed in this way, there are: the theme of Spiritual quest, the World as a Vision, the World as a Drama, the World as a Labyrinth, the Expelled Truth, Christ and the Soul, Soul in Heavenly Home / in Exile. Among the stylistic devices which realize the themes in the text the function of "negative allegory" and the word chains are analyzed. It is proposed to view this approach as the first attempt at intertextual interpretation.

Ключові слова

лабіринт світу ■ духовні мандри ■ гнана правда ■ «негативна алегорія» ■ словесні ланцюги ■ інтертекстуальність

Key words

Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart ■ spiritual quest ■ the Expelled Truth ■ "negative allegory" ■ intertextuality ■ word chains

Активна коменіологічна діяльність Д. Чижевського почалася із віднайдення рукопису Я. А. Коменського «De rerum humanarum emendatione consultatione catholica» («Загальна порада про виправлення людських справ») у 1934 році,¹ що приведе його до висновку про необхідність "явити постать "нового Я. А. Коменського", та вивільнити її від попередніх

¹ Кортгаазе, В.: Від Меланхтона до Коменського і Чижевського. Дрогобич-Київ: Коло, 2005. С. 202.

забарвленъ”.² Цьому завданню мала відповідати, очевидно, книга під назвою “Новий Коменський” (“Der neue Comenius”), про яку вчений повідомляв у листі Й. Гендріха у 1944 р.,³ і яка ніколи не побачила світ у запланованому варіанті (перший варіант був знищений автором з огляду на численні помилки в латинському тексті).⁴ У 1948 р. Д. Чижевський декларує підготовку іншої монографії “Я. А. Коменський і план його союзу народів 1666 р.”,⁵ яка теж не вийшла друком. Тим не менше, доробок Д. Чижевського, присвячений Я. А. Коменському, є значним і вимагає уваги не лише істориків та історіографів творчості Я. А. Коменського, але й літературознавців, філософів та культурологів.

Публікації-повідомлення у журналах про знахідку “Загальної поради” Я. А. Коменського – лише один з видів діяльності Д. Чижевського у річищі коменіології. Повідомлення вченого можна оцінити як відображення тривалого процесу опрацювання и упорядкування рукопису «Загальної поради» та виявлення все нових видань інших творів Я. А. Коменського.⁶ Вивчення стану дослідження праць Я. А. Коменського Д. Чижевським у 1930-х рр. вилилось в огляди та рецензії.⁷ Опрацювання тексту Я. А. Коменського та власні плани наукових досліджень неминуче привели до вивчення Д. Чижевським філософських поглядів Я. А. Коменського у контексті слов’янської та західної філософії.⁸ Слід зазначити, що фактично всі ці різні види наукової

² Там само, С. 215.

³ Там само.

⁴ Tschizewskij, D.: Neue Comenius-Funde. Römerstadt, 5 S. Один із кількох незнищених автором брошурок зберігається в Архіві літератури у Празі: PNP LA/ 56/95/4850.

⁵ Кортгаазе, В.: Від Меланхтона до Коменського і Чижевського. Дрогобич-Київ: Коло, 2005. С. 220.

⁶ Чижевський, Д.: *Новые работы о Коменском*. In: Русская школа 2/3, 1935, с. 77–81. Чижевський, Д.: *Пансофія Коменського найдена*. In: Русская школа, 4, 1935, с. 45–47. Чижевський, Д.: *Выставка Коменского в угорском Броде*. In: Русская школа 4, 1935, с. 47–48. Čyževskij, D.: *Ztracene časti Pansophie Komenského nalezeny*. In: Slovo a slovesnost (Praha), 1, 2, 1935, p. 118–119. Čyževskij, D.: *Nový nález Komenského spisov*. In: Slovenské Pohľady, 1935, S. 141–145. Čyževskij, D.: *Neue Comenius-Funde*. In: *Zeitschrift für slavische Philologie* 1935, XII, 1/ 2, 179–183. Čyževskij, D.: *Foliové vydání vševědneho díla Komenského*. In: Archiv pro bádání o životě a spisech Komenského (Brno), 1938, 14, p. 6–11. Čyževskij, D.: *Halleske rukopisy del J. A. Komenského*. In: Archiv pro bádání o životě a spisech Komenského, 1940, 15, s. 85–107. Čyževskij, D.: *Nová Komeniana Hal-lska*. In: Slovo a slovesnost, 1940, VI, 3/ 4, s. 317–318. Čyževskij, D.: *Komeniana knihovny Siroťčince v Halle*. In: Časopis Matice Moravske, LXIV, 1940, p. 392–398. Čyževskij, D.: *A Contribution to the Bibliography of Comenius*. In: Harvard Library Bulletin, C.251. Čyževskij, D.: *Ein Beitrag zur Bibliographie der Comenius-Drucke*. In: *Zeitschrift für slavische Philologie* XXI, 1950, 2, S. 270–272.

⁷ Čyževskij, D.: *Wesen und Aufgaben der tschechoslovakischen Philosophiegeschichte*. In: Slavische Rundschau, 1936, 1, S. 13–22, 2, S. 68–80.

⁸ Erlenbusch, F.: *Komenský a západní filosofie*. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu?* (Pra-ge), 1939, p. 181–185. Erlenbusch, F.: *Komenský a němečtí pietisté*. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu* (Prague), 1939, s. 185–188.

діяльності здійснювалися Д. Чижевським відносно одночасно. Літературні інтерпретації «Лабіринту світу та раю серця» Я. А. Коменського, на які ми хочемо звернути увагу, відносяться до пізнішого періоду наукової творчості Д. Чижевського.⁹

Зауважимо, що «Лабіринт світу і рай серця» Я. А. Коменського – єдиний твір, що став предметом глибокого і різностороннього аналізу Д. Чижевського. У 1950-х роках вчений опублікував дві праці про цей твір: «Лабіринт світу» Я. А. Коменського: теми та їх джерела (*Comenius' «Labyrinth of the World»: its themes and their sources*) та «Лабіринт світу та рай серця» Я. А. Коменського: стилістичний аналіз (*Das "Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens" des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen*).¹⁰ Ці праці писалися майже десятиліття після перших публікацій Д. Чижевського про Я. А. Коменського та його вплив на західноєвропейську філософію та теологію і значно відрізняються від попередніх своїм літературознавчим спрямуванням. Тісне поєднання філософського та літературознавчого компонентів інтерпретації (що також включає елементи структурального аналізу творів) є типовим для компаративних праць Д. Чижевського, але поруч з дослідженням «Лабіринт світу і рай серця» Я. А. Коменського ще цілий ряд статей літературно-компаративного характеру англійською мовою¹¹ вказує на те, що має місце якісно новий етап у науковій діяльності Д. Чижевського. Тому знаковим, на наш погляд, є повернення до тем, котрі були у фокусі уваги вченого з часів його перебування в Празі, в той же час, важливо розглядати згадані праці Д. Чижевського у світлі його концепції компара-

⁹ Čiževský, D.: "Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources". In: Harvard Slavic Studies, 1953, I, p. 83–135. Tschizewskij, D.: Das "Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens" des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen. In: Wiener Slavisches Jahrbuch V, 1956, S. 59–85.

¹⁰ Цікаво, що в Архіві літератури у Празі зберігається текст праці Д. Чижевського "К "Labyrinthu světa"" в оригіналі німецькою мовою та у перекладі на чеську (LA PNP/Antonín Škarka/26/83). У правому верхньому кутку першої сторінки від руки було зроблено напис «Janu Mukařovského k jeho radecitým narodeninám», що дозволяє датувати рукопис 1941 роком (або ж кінцем 1930-х рр.). У контексті коменіологічних досліджень Д. Чижевського це може свідчити про комплексний підхід до вивчення спадщини Я. А. Коменського як філософа, письменника, пансофа. У контексті коменіологічних досліджень Д. Чижевського цей рукопис постає як цілісна праця, у якій вчений аналізує «Лабіринт світу» Я. А. Коменського на стилістичному та тематологічному рівнях. На основі цього рукопису (який, очевидно, вважався втраченим) Д. Чижевський опублікував згодом дві окремі статті – *Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources* (1953) і *Das "Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens" des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen* (1956).

¹¹ Čiževský, D.: *Mickiewicz, Štúr and Král'*. In: Lednicki, Waclaw. Ed.: *Adam Mickiewicz in World Literature. A Symposium*. Berkeley and Los Angeles, 1956, Nr. 22, p. 469–485. Čiževský, D.: *Mickiewicz and Ukrainian Literature*. In: Lednicki, Waclaw. Ed.: *Adam Mickiewicz in World Literature. A Symposium*. Berkeley and Los Angeles, 1956, Nr. 20, p. 409–436. Čiževský, D.: *A comparatist looks at Mickiewicz*. In: Adam Mickiewicz, *Księga w stulecie zgonu*. Polish Society of Arts and Sciences Abroad, London, 1959, S. 481–498.

тивного дослідження слов'янських літератур.¹² За Д. Чижевським, вивчення порівняльної історії слов'янських літератур має наступні завдання: 1. розгляд історії слов'янських літератур у контексті європейських, 2. визначення впливу європейської літературної традиції на слов'янські літератури, 3. визначення впливу слов'янських літератур на європейські. Вчений був переконаний, що вивчення слов'янських літератур не може відбуватися відірвано від європейської традиції, що їх історію “можна створити лише як частину порівняльної історії європейських літератур”,¹³ оскільки “більшість формальних і ідеологічних збігів, схожостей і дотичних пунктів між літературами окремих слов'янських народів, у першу чергу ґрунтуються на тому, що вони належать до єдності європейських літератур”.¹⁴ Проте “...схожість чи навіть тотожність розвитку слов'янської літератури з західноєвропейською не можна розглядати як відображення останньої”.¹⁵ Питання про запозичення в літературах Д. Чижевський розглядає не як запозичення мотивів, сюжетів чи ідей, а як усвідомлення “цілих комплексів ідей” або “широких семантичних полів”, що “майже завжди відбувається тільки на основі певних провідних ідеологічних думок, які панують над часами і епохами”.¹⁶ При цьому особливу увагу вчений приділяв характерним особливостям останніх, зміні світоглядів та впливу філософських течій на них, тому як ці процеси відобразилося в літературних творах чисельних представників певних епох. У питанні розвитку слов'янських літератур Д. Чижевський визначальним вважав розвиток національної свідомості народу. Д. Чижевський наголошує на двох різних елементах порівняльної історії літератури: 1. вічні мотиви, сюжети та ідеї та 2. «елементи, зумовлені часом». ¹⁷ Згадана стаття перегукується з іншою, опублікованою цього ж року «A Comparativist Looks at Mickiewicz», де Д. Чижевський пропонує прочитати творчість А. Міцкевича в ключі встановлення елементів літературної традиції, що «триває століття і елементи якої з'являються знову і знову в творах різних авторів». Таке прочитання вчений розуміє як одне із завдань тогочасної компаративістики.¹⁸ На наш погляд, його інтерпретацію

¹² Tschizewskij, D.: *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen* (Slavistische Drukken en Herdrukken uitgegeven door C. H. van Schooneveld, Bd. 10) 's-Gravenhage, 1956, 352 S.

¹³ Чижевський, Д.: *Деякі проблеми порівняльної історії слов'янських літератур*. In: Славістика. Дмитро Чижевський і світова славістика. Том 1. Дрогобич: Коло, 2003. С. 353–365 (354).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Чижевський, Д.: *Деякі проблеми порівняльної історії слов'янських літератур*. In: Славістика. Дмитро Чижевський і світова славістика. Том 1. Дрогобич: Коло, 2003. С. 353–365 (363).

¹⁶ Там само, С. 361.

¹⁷ Там само, С. 361.

¹⁸ Čiževskýj, D.: *A Comparativist Looks at Mickiewicz*. In: Adam Mickiewicz, *Księga w stulecie zgonu*. Polish Society of Arts and Sciences Abroad, London, 1959, S. 481.

основних тем твору Я. А. Коменського «Лабіринт світу та рай серця» слід розглядати як ілюстрацію функціонування так званих «вічних тем» або «традиційних сюжетів» (хоч свого означення вчений не дає).

У контексті історії досліджень спадщини Я. А. Коменського названа розвідка Д. Чижевського є не лише першим «цілісним дослідженням літературного розвитку Коменського»,¹⁹ але й цікава з точки зору методології. Включаючи елементи структурального аналізу, інтерпретація Д. Чижевського «Лабіринту» Я. А. Коменського більше зосереджується на контексті твору. Такий аналіз, на наш погляд, ближчий до традиції інтерпретацій постмодерних творів, ніж до сучасного вченому структурального розбору: дослідження традиції розвитку літературних тем, запропоноване Д. Чижевським є свого роду дослідженням проблеми інтертекстуальності твору Я. А. Коменського «Лабіринт світу та рай серця». Сьогодні, коли інтертекстуальність широко вивчається не лише в контексті постмодернізму, ця праця Д. Чижевського може набрати ваги з точки зору історії літературно-критичної думки. Аналіз «інтертексту» барокового твору Д. Чижевський пропонує ще на початку 1950-х років, тоді як термін «інтертекстуальність» отримує визнання завдяки Ю. Кристевій у 1967 р.

У своїй праці про М. Бахтіна Ю. Кристева прийшла до висновку, що *“відкриття, вперше зроблене Бахтіним в області теорії літератури: будь-який текст будується як мозаїка цитації, будь-який текст є продуктом всмоктування та трансформації якогось іншого тексту. Так замість поняття інтерсуб’єктивності постає поняття іноертекстуальності”*.²⁰ У інтерпретації Д. Чижевського твору Я. А. Коменського власне йдеться не лише про текстуальний діалогізм на рівні цитації, чи образу, мотиву, а про *“літературне слово ... як місце перетину текстових площин, діалог різних видів письма – самого письменника, реципієнта (чи персонажа) і, врешті, письма, створеного сьогоднішнім та минулим культурним контекстом”*.²¹ В такому розрізі постають інтерпретації тем та мотивів “Лабіринту”. Це зближає і «Лабіринт» Я. А. Коменського, и інтерпретацію Д. Чижевського з постмодерним дискурсом. Тобто маємо справу з феноменом пре-пост ефекту,²² але не в літературі, а літературній теорії та критиці. З огляду на час та місце написання праці Д. Чижевського, треба мати на увазі особливості

19 Doležel, Lubomír: Kompozice Labyrintu světa a ráje srdce J. A. Komenského. In: Česká literatura 17, 1969, s. 37–54 (38).

20 Кристева, Ю.: Бахтин: слово, діалог и роман. В: Вестник Московского Университета, Серия Филология, 1995, №1, С.97.

21 Там же.

22 Феномен «пре-пост ефекту» ввів у чеське літературознавство І.Поспішіл на позначення сприйняття певною національною літературою (російською) чужих моделей та їх варіантів, що мають дію імітації та інновації одночасно. На наш погляд, у даному випадку застосування цього терміну є виправданим, оскільки фактично заміняє фрази на зразок «інтертекстуальність до інтертекстуальності», «постмодернізм до постмодернізму» і т.д. Pospíšil, I.: Несколько замечаний о концепции русской

літературознавства США у 1950-х роках. Філологія як наукова дисципліна прийшла до Америки з Німеччини в останній третині XIX ст., але вже на початку XX ст. «німецька модель філології на американському академічному ґрунті виявилася недостатньою. Вона не вписувалася у культурологічний та освітній ландшафт країни, бо увага американської гуманітарної думки зосереджувалася на переважно на сьогоденні, а німецької – на пам'ятках минулого»²³. У цьому контексті згадана праця Д. Чижевського постає у дусі й традиції німецького «Geistesgeschichte» (який «виявився нестраним і неприйнятним для американських студентів»²⁴), чеського чи загалом європейського літературознавства, де діалог з минулими культурними поколіннями був звичайною складовою аналізу літературного твору. Тим ціннішою є інтерпретація Д. Чижевського, яка до сьогодні є найбільш вичерпною працею такого характеру.²⁵

Попередники (S. Souček, J. V. Novák, P. M. Naškovec) Д. Чижевського розглядали «Лабіринт» як відображення «духовних мандрів». Проте Д. Чижевський вивчає тематику твору як плетиво різноманітних тем, що зустрічалися в чеській та західноєвропейській літературі до «Лабіринту» Я. А. Коменського, яке розглядає на тлі широкої культурної європейської традиції. Оскільки культурологічний контекст інтерпретації вченого дуже широкий, ми окреслимо його, дуже стисло навівши історію розвитку основних тем «Лабіринту», які виділяє Д. Чижевський.

Головну тему твору Я. А. Коменського «Лабіринт світу та рай серця» вчений визначає як «паломництво по світу та спочинок в альтанці серця». Той факт, що епізод «блукання лабіринтом світу» був доданий Я. А. Коменським після закінчення першого варіанту твору, дає підстави Д. Чижевському вважати, що ця тема є лише однією з тем, а частину твору, яка завершується цим самостійним епізодом, можна вважати останнім штрихом більш широкої загальної картини.²⁶ Як важливі похідні основної теми «духовних мандрів» вчений визначає наступні три: світ як *візія*, світ як *драма*, світ як *лабіринт*; вони є важливими структуроутворюючими одиницями тексту, об'єднують абстрактно-логічні та образні первні, що утворюють своєрідність літературної прози Я. А. Коменського.

Традиції розвитку теми «духовних мандрів» Д. Чижевський приділяє особливу увагу. Він погоджується з попередніми дослідниками «Лабіринту»,

літератури в книзі Дмитрия Чижевского *Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts* (1964–1967), в: *Dmytro Čiževskij. Osobnost a dilo.* Praha, 2004. С. 259.

23 Фізер, І.: *Американське літературознавство: Історико-критичний нарис.* Київ 2006. С. 22–23.

24 Там само.

25 Див. порівняння «Лабіринту» з творами Єстржабського (Jestřabský) та Сілвіа (Aenne Silvius Piccolominius): Копецкы, М.: *Komenský jako umělec slova.* Masarykova Univerzita, Brno, 1992, s. 19–37.

26 Čiževsky, D.: *Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources.* In: *Harvard Slavic Studies*, 1953, I, P. 83–135 (87).

що безпосереднім поштовхом до його написання стали твори Й. В. Андре (J. V. Andreae): “Peregrini in patria ergotes” („Мандрівники в країні оман”), “Christianopolis” („Християнське місто”), “Civis christianus” („Громадянин-християнин”), та найбільшу схожість вбачає з текстом “Peregrinus” („Перегрін”). Серед творів чеських авторів, які були відомі Я. А. Коменському, Д. Чижевський називає: “Theatrum mundi minoris” (1605) Натанієля Воднянського з Урачова (Nath. Vodňanský z Uračova), “Theatrum divinum” (1616), Матея Конечного (Matej Konečný), “Про християнського лицаря” з книги “Anti-alkogan” (1614) Вацлава Будовця з Будови (Václav Budovec z Budova). Поруч з творами, які могли мати безпосередній вплив на написання Я. А. Коменським «Лабіринту», вчений залучає до інтерпретації контекст історії функціонування теми “духовних мандрів”, яка сягає античної нехристиянської літератури.

Вчений зазначає, що інтерпретації людського життя як “вигнання” душі були дані у містеріях орфіків, платоніками ця думка була конкретизована в понятті гносису, в основу якого поряд з іншими покладена ідея відчуття і сприйняття земного буття як вигнання; у діатрибах кініків-стоїків відображено уявлення про життя як *мандри*; Філон подає у зв’язку із екзегезою Старого Заповіту формулу “душа вдома” / “душа у вигнанні”; по-служувались подібними ідеями також патристи; ідея “життя як мандрів” зустрічається у Климентія Олександрійського та Орігена; у Макарія – уявлення про те, що “світ – це лише прихисток і чужа територія”²⁷. Д. Чижевський наводить “Золото віслюка” Апулея, мандрівні розповіді Лукіана (вплив яких знаходять у творах Й. В. Андре) як зразок функціонування теми «духовних мандрів» в античній літературі. У християнській літературі: найвідомішими, на думку вченого, є християнський героїчний роман на основі індійської оповіді про Будду “Варлаам і Йосафат”, християнську обробку якого приписують Йоаннові Хризостомові. Такою, як тема “духовних мандрів” оформилася у літературі Середньовіччя, можна на думку Д. Чижевського прослідкувати і в наступних епохах: розуміння теми земного життя як “вигнання”, поширена у середньовічному містицизмі, без змін простежується до Я. Боме та романтизму; ідея повернення до “небесної домівки”, *подорож* набирає різноманітних форм аж до пригодницьких романів («Робінзон Крузо» Д. Дефо), автобіографічних подорожніх нотаток, мандрів до Святої Землі; алегоричні книги мандрів («Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта) до “небесної домівки” та *вознесіння* до небесної батьківщини (Бонавентура, Св. Тереза де Хесус (Santa Teresa de Jesús), Хуан де ла Круз (Juan de la Cruz) також були закладені у період Середньовіччя.

Для літератури “духовних мандрів” властиве переживання “мандрівником” ситуацій, внаслідок яких він духовно збагачується і вдосконалюється. Алегоричний опис духовного піднесення “мандрівника” характерний для багатьох творів цієї літератури. Проте, наголошує Д. Чижевський, названі ха-

²⁷ Ibidem, P. 166.

рактеристики відсутні в “Лабіринті” Я. А. Коменського: його “мандрівник” “залишається повністю пасивним, простим глядачем і спостерігачем”, він переповнений втраченими ілюзіями і “блукає світом лише для того, щоб сказати усім його проявам своє “Ні!” “і тільки завдяки божественному покликові усвідомлює, що йому треба повернутися “додому””²⁸. Відповідно, пише Д. Чижевський, “мандри в “Лабіринті” – не історія розвитку людської душі”²⁹. “Лабіринт” більше пов’язаний зі згадуваними чеськими творами, де подорож майже відсутня. Але найбільш вірогідним “родичем” мандрівника “Лабіринту”, вважає Д. Чижевський, є твір “Des Irrenden Ritters Rais. Der Welt Eitelkeit und den Weg zu der ewigen Seligkeit begreifend” („Мандри заблуканого рицаря, який досягнув зло світу і знайшов дорогу до вічного блаженства”) (1602) Егіда Албертіна (Aegydius Albertinus). До появи “Лабіринту” Я. А. Коменського також була опублікована книга Р.Вілкінсона “The Saint’s Travel to Spiritual Canaan” („Подорож святих до духовного Хаанау”) (1609), на яку звертає увагу Д. Чижевський.

На думку вченого, “Лабіринт” Я. А. Коменського органічно вписаний у тривалу літературну традицію, про що, зокрема, свідчать кілька подібних творів, що вийшли в світ після «Лабіринту»: «Iter extaticum» (1660) Атанасія Кірхера (Athanasius Kircher), у яких містична традиція поєднується з тогочасною науковою думкою (шлях через планетарну систему); «Pilgrim’s Progress» (1678) Буняна (Bunyan), у якому мова йде про внутрішнє вдосконалення паломника. Серед творів слов’янських авторів Д. Чижевський наводить чеську проповідь де Вальдта (de Waldt, п.1736), а також сон Г. С. Сквороди, записаний по його смерті М. Ковалінським. Цікавим, на наш погляд, є те, що у даному контексті Д. Чижевський не акцентує твір Я. А. Коменського як бароковий.

Другою наскрізною темою “Лабіринту” Я. А. Коменського дослідник вважає тему “гнаної правди”, “яка має свою власну історію і не втратила своєї актуальності (навіть у межах чеської літератури) і після появи “Лабіринту””³⁰. Ця автономна тема, втілена в епізод з Соломоном, за Д. Чижевським, є “кульмінацією всієї першої частини твору”³¹. Цю класичну ідею “гнаної правди” вчений прослідковує від античних авторів (Платона, Емпедокла, Овідія, Вергілія,) та міфу про Астрею, яка покинула землю через відразу до неї людей. Як відомо, християнська релігія зазнала багато переслідувань, ось чому Д. Чижевський вважає цей мотив потужно прозвучав у християнські часи “у Діяннях 7:52, Матвія 5:10–11, у першому посланні Петра 3:14, але найголовніше у Луки 18:8 та патристичних творах (Климент Александрійський)”³².

²⁸ Ibidem, P. 97.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem, P. 103.

³¹ Ibidem, P. 102.

³² Ibidem, P. 105.

У чеській літературі, нагадує Д. Чижевський, тема “гнаної правди” з’являється в пізньому Середньовіччі в піснях “O pravdě” („Про правду”) та “Divným smyslem často bluzi...”, а також “Pravdo mila, tiežit’ tebe...” („Правдо люба, використовують тебе...”), котрі дають драматичну картину блукання Правди по світі – всі її проганяють. Учений також зазначає, що відомий лист Кола ді Рієнца до Карла IV, написаний у 1350 році, у якому ді Рієнца говорить, що обраних Святим Духом світ відкинув би, а якби знову з’явився св. Франциск, то “його брутально обізвали б ідіотом...не лише церковні прелати, а й колишні побратими”³³. Історія XIV століття “зі своїм подвійним папством, а наприкінці – подвійним імператорством, фактична творило потребу у використанні цієї теми. XV століття запропонувало – у постаті великого Яна Гуса – живе втілення притчі про вигнану Правду. Такі самі мотиви з’являються час від часу в гуситських піснях, а також у пізніших протестантських “книгах мучеників”...”³⁴.

Пізніше, в добу Реформації, ця тема з’являється у творах швабського містика Себастьяна Франка – «Paradoxa» та «Des grossen Nothelfers und Weltheiligen Sant Gelt...Lobgesang». Німецькі містики-протестанти також зверталися до теми гнаної Правди – Людвіг Гіфтгайл (Ludwig Giftheil), Ф.Бреклінг (F.Breckling), Квірін Кульман та Христіан Гобург (Christian Hoburg). Та “найвиразніше ця тема звучить у творі Псевдо-Вайгеля, стилістично близькому до “Лабіринту” Я. А. Коменського і написаному ще у 1621 року”³⁵. Ще одним свідченням впливу творів Й. В. Андре на Я. А. Коменського є і той факт, що тему гнаної Правди Д. Чижевський знаходить у діалозі Й. В. Андре «Alethea exul», у якому “читача запрошено до надгробку Правди, убитої і похованої в багні”³⁶.

Д. Чижевський згадує також інші твори, що з’явилися після «Лабіринту» Я. А. Коменського, у яких є мотив гнаної Правди: проповідь з 1736 р. представника чеського католицького бароко де Вальдта, проповіді Дмитра Туптала з Ростова (з 1695 р.), Стефана Яворського (з 1709 р.) та усні перекази сну Г. С. Сковороди, записані М. Ковалінським. Д. Чижевський зазначає, що шукати витoki теми «гнаної Правди» в античній літературі не слід, але джерелом для її втілення у творах згаданих письменників XVIII ст. служили латинські цитати, оскільки інше, ймовірно католицьке джерело йому виявити не вдалося³⁷.

Важливою рисою легенд про гнану Правду вчений вважає наступну: “Правда знайомиться із світом у різних його проявах” (і при цьому не має значення чи вона “мандрує”, чи “блукає”). Оскільки “мандрівник” “Лабіринту” майже не “мандрує”, а багато мотивів першої частини є по

33 Ibidem.

34 Ibidem.

35 Ibidem, P. 106.

36 Ibidem.

37 Ibidem, P. 108.

суті розвитком історії блукань Правди, то тему гнаної Правди можна вважати однією з основних тем “Лабіринту” Я. А. Коменського. Образ Правди у названому контексті має два втілення – оповідача-мандрівника та Соломона, котрий уособлює Правду. “...Саме таке подвоєння головного героя зустрічаємо у Сковороди; – говорить Д. Чижевський – простим поясненням цього може бути те, що обидва слов’янські автори намагалися побудувати свою розповідь як “автобіографічну”, і були настільки скромними, що не називали себе “праведниками”, уособленням “переслідуваної” Правди”³⁸. Типологічне порівняння цього мотиву у Я. А. Коменського та Г. С. Сковороди знаходимо також у окремій статті Д. Чижевського “Гнана Правда”³⁹.

Доволі коротко Д. Чижевський торкається історії функціонування похідних тем від основної теми “духовних мандрів”/“гнаної правди” (теми світу як візії/дзеркала, театру та лабіринту). Інтерпретацію першої частини “Лабіринту” в дусі традиції образу “дзеркала” як персоніфікованої Правди, доброчесності, самопізнання та розуму Д. Чижевський заперечує, оскільки порівнює її з “сатиричним” чи “негативним” дзеркалом. Інтерпретація образу дзеркала у “Лабіринті” Я. А. Коменського як своєрідного способу відтворення для читача загальної картини світу з метою подання певних конкретних знань про нього не видається вченому слушним, хоча інші твори Я. А. Коменського переслідують саме таку мету: “Тут у погляді на світ не видно навіть віддаленого наміру подати якусь конкретну інформацію; завдання “Лабіринту” радше – застерегти читача від ближчого знайомства зі світом. ... усі прояви цивілізації, навіть значущі (такі як шлюб, наука, релігія), показано як дивний супровід занепаду та розкладу”⁴⁰. Цю сатиричну картину Я. А. Коменського Д. Чижевський ставить в ряд з сатиричними творами Себастьяна Бранта, Еразма Ротердамського, С. Франка та Хр. Гобурга, Натаніеля та Порція Воднянського, які аж ніяк не можна назвати традиційним втіленням позитивного трактування символу “дзеркала”.

В інтерпретації теми “світ як театр” Д. Чижевський відштовхується від жанрової характеристики твору, даної самим Я. А. Коменським – “драма”. Проте, власне архітектоніка твору не відповідає цьому жанровому визначенню. Він представляє світ як видовище, театр метафорично. Ця думка у християнській літературі, звертає увагу Д. Чижевський, зустрічається вже у Новому Заповіті, але була відома у Платона і Плотіна (світ як дитячий театр або театр маріонеток), Меніпа, Лукіана, Сенеки (світ як велике місто), Епіктера, Філона. Сенека був одним із улюблених авторів Я. А. Коменського і його твори могли послужити імпульсом для створення Я. А. Коменським образу міста/світу як лабіринту: “Частково завдяки цьому символу теа-

³⁸ Ibidem, P. 109.

³⁹ Чижевський, Д.: Гнана правда. In: Чижевський Д. Філософські твори в чотирьох томах. Том 3. Київ: «Смолоскип», 2005. С.217–227.

⁴⁰ Čiževsky, D.: Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources. In: Harvard Slavic Studies, 1953, I, P. 111–112.

тру, який також відображається в християнській літературі, “мандри” Коменського перетворилися на просте блуканнями по лабіринту міста; мандрівні пригоди, що стають для мандрівника випробуваннями і стадіями його очищення та розвитку перетворилися на споглядальну прогулянку повз “театр світу”, з тим самим «ні», яке мандрівник говорить світові всюди”⁴¹.

Цікавою є інтерпретація Д. Чижевським історії виникнення та функціонування самого символу лабіринту. Цьому присвячено найменше (!) місця на сторінках розвідки. Наявність символу лабіринту у тексті Я. А. Коменського можна легко пояснити наявністю цього слова та символу у Й. В. Андре, розкрити історію його функціонування, вважає Д. Чижевський, набагато складніше. Лише поодинокі свідчення говорять про те, що символ лабіринту використовувався у християнській літературі (символ «лабіринтних проходів» завжди залишався без пояснення, зауважує Д. Чижевський). Вчений стверджує, що символ “лабіринту” як складної і скорботної картини світу зустрічається в апологетиці Іпполіта; у Григорія з Нісси зустрічається вислів «лабіринт життя»; у Середньовіччі на півдні Європи у приватних церквах були лабіринти, функцією яких було створення відповідної емоційної атмосфери для релігійних практик, «подорож лабіринтом супроводжувалася молитвами і медитаціями, що складали повний цикл»⁴², проте питання чи існували такі церкви у центральній Європі, залишилось невідомим. У XVII ст. образ лабіринту знову з’являється вже на гравюрах: наприклад, образ дитини, що лежить посередині лабіринту, Д. Чижевський знаходить на гравюрі з 1611 р., зробленій у Франкфурті-на-Майні, а підпис містить слова: “...Допоможи мені вийти, Господи Ісусе Христе, поки ще час милостивий до мене”⁴³. Ймовірно, саме середньовічний символ лабіринту повернувся до життя в епоху бароко. Те, що цей символ не був випадковим у Я. А. Коменського свідчить той факт, що до нього він звертається також у іншій своїй праці “Unum necessarium”. Чеський філософ Я. Патоčka розвиває гіпотезу, за якою ідея лабіринту Я. А. Коменського є результатом впливу на його філософію Миколи Кузанця. Зокрема, М. Кузанець створив гру «Ludus globi», яка символізувала «шлях людини до всезагального центру, до бога»⁴⁴. Власне цю символічну гру у поєднанні з творами Й. В. Андре, на думку Я. Патоčki, Я. А. Коменський ре-інтерпретує у своєму «Лабіринті»⁴⁵.

Я. А. Коменський наближається до раціоналістів і просвітників та навіть скептиків у зображенні *Labyrintus hujus mundi* (лабіринту світу) як

41 Ibidem, P. 114.

42 Ibidem, P. 115.

43 Ibidem, P. 116.

44 Patočka, Jan: Komeniologické studie I. Praha: Oikoymene, 1997, s. 77.

45 Детальніше про це див. Patočka, Jan.: Komeniologické studie I. Praha: Oikoymene, 1997, S. 70–79.

протилежності (у підтексті) *paradis animae* (раю душі), що надає його твору рис утопії. У цьому сенсі протиставлення “Лабіринт” Я. А. Коменського, на думку Д. Чижевського, має характеристики утопії Нового часу (Т. Мор, Ф. Бекон, Т. Кампанелла, Й. В. Андре), хоча картина ідеальної форми суспільства тут не пропонується. Натомість алегорично представлене негативне відображення тогочасного суспільства, образ якого швидше можна назвати антиутопічним. Д. Чижевський визначає цей образ та пов’язану з ним тему як тему “перевернутого світу” (це вже третя наскрізна тема “Лабіринту”). Хоча Я. А. Коменський не декларує назване протиставлення, його творить саме зображення реально-об’єктивного та невидимого суб’єктивного світу: “У Коменського єдиний елемент, що нагадує контраст між реальним світом і перевернутим – це велика антитеза: протиставлення “лабіринту” і “раю””⁴⁶.

З цією антитезою переплітається також тема (четверта) “безумства світу”. Спосіб, у який вона розгортається, виконує також функцію особливого стилістичного засобу: “Мандрівник Коменського часто дивиться на світ наче “сліпими очима”; він бачить речі, дії та ситуації, знайомі кожному із щоденного досвіду, відомі всім і звичні для всіх, але дивиться на них так, наче бачить їх вперше, мовби назва та значення цих реалій йому невідомі”⁴⁷. Під такими особливими кутом зору подаються у творі описи поведінки людей, навчання, книг, тогочасного транспорту (корабля), ін. Згадану стилістичну особливість Д. Чижевський характеризує як “негативну алегорію”.

Зазначимо, що Д. Чижевський прослідкував історичне функціонування негативної алегорії. Перші спроби він відзначив у античній літературі, зокрема у Ксенофана, Платона у відтворенні образу держави, а у киніків – інших народів (примітивніших). Поширений варіант – опис звичаїв греків очима чужинця; вони зустрічаються у Діона Хризостома та Лукіана, “скіфського філософа” Анахарзиса. Зрідка до цього прийому зверталися Сенека та Епіктет, а також Марк Аврелій (говорячи про хибні значення, які людина надає речам). Ницість язичницької цивілізації намагалися яскраво показати за допомогою цього причому християнські автори Тертуліан та Августин. Зрідка зустрічається негативна алегорія в Середньовіччі, частіше – в добу Ренесансу та Реформації (С. Брант, Еразм Роттердамський, С. Франк, Й. В. Андре), і знову рідше у сучасників Я. А. Коменського. За спостереженнями Д. Чижевського, письменниками, котрі нерідко зверталися до цього прийому – Вольтер, Дж. Свіфт, Л. Толстой, Б. Шоу.

По суті, у «Лабіринті» Я. А. Коменського всі теми розгортаються на фоні широкої алегоричної картини⁴⁸, але всі її алегоричні образи та мотиви “над-

⁴⁶ Čiževsky, D.: *Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources*. In: *Harvard Slavic Studies*, 1953, I, p. 126.

⁴⁷ *Ibidem*, P. 117.

⁴⁸ Детальний структуральний аналіз особливостей алегорії «Лабіринту» див.: Mirvaldo-

звичайно прозорі і зрозумілі, так би мовити “відкриті”; реалістичність малюнка легко проламає кірку алегоричних образів. Не потрібно жодного тлумачення, адже читач одразу розуміє, що твір змальовує життєвий шлях людини на тлі широкої картини – цілого світу; шлях, який веде до справжнього християнства”⁴⁹. Д. Чижевський вважає, що “алегорії “Лабіринту” – це не алегорії у звичному розумінні слова, а лише метафори, що ввійшли у сферу (поетичної) реальності і в ній “реалізувалися””⁵⁰. Тут алегоричні постаті відтворюються швидше як типи, в яких зосереджується риси реальності, ніж дещо абстрактні, розмиті фігури, притаманні традиційній алегорії. Вони поводяться дійсно як люди, а алегоричні події розгортаються як справжні, недалекі від дійсності. У цьому контексті функція алегорії полягає у згущенні фарб відтворюваним картинам, наданні лініям зображення більшої гостроти, доведенні контурів до карикатурних форм, а не послабленні реальної життєвості та повноти зображення, іншими словами, завдання алегорії у “Лабіринті” – посилити враження від картини світу, подати її без прикрас. Основна відмінність між традиційною алегорією та цим стилістичним засобом Я. А. Коменського – негативною алегорією – полягає, на думку Д. Чижевського, у тому, що “сенса алегорії – розкрити реальний зміст названого (навіть якщо його цінність і негативна), тоді як прийом має на меті протилежне: змалювати речі у звичайному їх бутті – оголеними і очищеними від будь-якого смислу. Цей прийом можна було б назвати негативною алегорією або алегорією, що усуває значення. Якщо алегорія, підмінюючи речі, зв’язки та процеси реального світу іншими реаліями („замінниками”), допомагає нам збагнути правильне значення та цінність цих речей, зв’язків та процесів, то негативна алегорія повністю позбавляє їх значення та цінності”⁵¹.

Негативна алегорія у творі Я. А. Коменського представлена двома різновидами, які Д. Чижевський коротко характеризує так: “негативна алегорія, як і справжня алегорія, може використовувати замість реальних інших речі, зв’язки та процеси зі цілковито іншим значенням та цінністю... З іншого боку, негативна алегорія може взяти звичайну реалію і представити її, не вказуючи чи виражаючи її значення; те, що це також є алегорією можна легко побачити, якщо зауважити, що в ній значущі феномени є замінені на чисто механічні – наприклад, гроші називають «блискучими кусочками металу»⁵². Д. Чижевський визначає негативну алегорію як найважливіший художній принцип першої частини “Лабіринту”, на який

va, Hana: Alegoričnost v Labyrintu světa a ráji srdce J. A. Komenského. In: Slovo a slovesnost, 31, 1970, s. 353–365.

49 Čiževsky, D.: Comenius’ “Labyrinth of the World”: Its Themes and Their Sources. In: Harvard Slavic Studies, 1953, I, P. 89.

50 Ibidem, P. 90.

51 Ibidem, P. 120.

52 Ibidem, P. 121.

орієнтовані численні мотиви, образи та символи твору. Цей принцип, на думку вченого, вказує на літературне новаторство автора «Лабіринту»: «*Коменський був один з перших авторів, котрі повністю базували свій твір на негативній алегорії*»⁵³. Разом з тим цей принцип побудови твору виводить, на думку Д. Чижевського, автора «Лабіринту» за межі бароко й наближає до представників Просвітництва.

У основі композиції «Лабіринту» Я. А. Коменського лежить паралелізм двома важливими змістовими частинами – «лабіринтом» і «раєм»⁵⁴. Разом вони відображають дуалізм людського буття. Саме цій темі були присвячені три книги Й. В. Андре – «*Pelegrinus*», «*Civis christianus*», «*Christiapolis*», ідеї яких охоплює друга частина твору Я. А. Коменського. Тема «раю серця» була поширена в часи Я. А. Коменського, але найближчий її «сусід», зазначає Д. Чижевський, – «*Civis christianus*» Й. В. Андре.

Головну тему другої частини «Лабіринту» Д. Чижевський визначає як «Христос і душа». У процесі розвитку цієї теми, вважає вчений, постає ідея «дружби з Богом», закорінена в давній християнській традиції, до якої додано деякі мотиви «християнської утопії». Почувши заклик Христа повернутися в «оселю серця», мандрівник покидає «лабіринт світу» і повертається «додому», де його «відвідує Христос» і робить підсумок досвіду мандрівника у «лабіринті світу», стає для мандрівника всім тим, що не зміг йому дати світ («власною оселею», тобто «братом», «товаришем», «зарученим», «вірним лікарем», авторитетом) Так мандрівник стає воїном Христа, але щоб досягнути ласки Божої, він мусить відмовитися від свого «я». Набувши нового погляду на світ, мандрівник отримує доступ до «невидимої церкви». Символи переродження мандрівника у тексті «Лабіринту» Я. А. Коменського чергуються з символами «невидимої церкви» (ймовірно, символи дійсного реформування церкви). Зображення цього життя лише співзвучне з «християнською утопією» Й. В. Андре, воно втілює абсолютно самостійний задум Я. А. Коменського: «*Зображення церкви «вірних християн» у «Лабіринті» – це перший ескіз «допієтичних» ідеальних картин Коменського, що їх він змалював пізніше з таким натхненням, особливо в *Haggaeus redivivus**»⁵⁵. Текст «Лабіринту», традиційно для духовних творів християнської літератури всіх епох, закінчується молитвою, хоча й «суттєво відрізняється від звичайних релігійних трактатів. У цьому його неминуща літературна цінність»⁵⁶.

Цікаво зауважити, що особливу увагу Д. Чижевський звертає на характеристики мови, стилю твору. Загалом, у багатьох своїх аспектах стиль твору,

53 Ibidem.

54 Аналіз композиції «Лабіринту», виходячи з типу оповідача, див.: Doležel, Lubomír: *Kompozice Labyrintu světa a ráje srdce J. A. Komenského*. In: *Česka literatura* 17, 1969, s. 37–54.

55 Čiževsky, D.: *Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources*. In: *Harvard Slavic Studies*, 1953, I, P. 131.

56 История всемирной литературы в 9-ти томах. Т.4. М:Наука, 1989, С. 306.

зазначає вчений, ґрунтується на традиції лабіринтової стилістики, проте, завдяки синонімічним рядам, його мова характеризується живим ритмом, що домінує у всій першій частині “Лабіринту”, поширюється і на другу частину, але досягає тут зовсім іншого ефекту: створює оптимістичну атмосферу. Картини, які «малює» Я. А. Коменський барвисті, незважаючи на свою меланхолійність, песимістичне забарвлення, набагато рідше викликають відчай, ніж притчі Й. В. Андре: «*Андре таврує, тоді як Коменський висміює*»⁵⁷. Д. Чижевський підкреслює оригінальність мови твору, яка, на його думку, формує стиль твору та створює достатньо труднощів для перекладу “Лабіринту” мовами світу. Зокрема, важливу роль у тексті відіграють ланцюги слів, якими послуговується Я. А. Коменський для передачі повної картини світу. Вчений вважає, що словесні ланцюги як стилістичний засіб впливають також на семантичне звучання тексту, що втілює образ хаотичного і безглуздового світу. Гана Мірвалдова натомість вважає “функцію словесних ланцюгів одним з факторів, що порушують алегоричність”⁵⁸ “Лабіринту”, а А. Шкарка визначає словесні ланцюги у “Лабіринті” як одну з ознак барокового стилю твору⁵⁹. Власне бароковість “Лабіринту” Я. А. Коменського в інтерпретації його тем та їх джерел автор не наголошує жодним чином. Натомість твір постає як простір спілкування культурних епох та традицій.

Незаперечним на сьогодні залишається також той факт, що звернувши увагу на літературну творчість Я. А. Коменського, Д. Чижевський відкрив у коменіології новий напрям досліджень, який продовжує розвиватися чеськими літературознавцями.

Стаття виникла в рамках виконання проекту «Дмитро Чижевський і чеська культура» за підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду.

57 Čiževsky, D.: *Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources*. In: Harvard Slavic Studies, 1953, I, P. 133.

58 Mirvaldova, Hana: *Alegoričnost v Labyrintu světa a ráji srdce J. A. Komenského*. In: Slovo a slovesnost, 31, 1970, s. 353–365 (359).

59 Škarka, A.: *Baroknost literárního stylu J. A. Komenského*. In: Kopecký, M. Red.: *O barokní kultuře*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1968, s. 41–52.

